

== Irena Medvešek ♦ Borko Baraban ♦ Ana Bačić ==

Sveučilište Vern – Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu – XVIII. gimnazija Zagreb

irmedvesek@gmail.com – borkob@gmail.com – anabacic01@gmail.com

UDK: 316.347:81](497.6)(036 Baedeker)“1911“

Prethodno priopćenje

KULTURNI I JEZIČNI IDENTITET BOSNE I HERCEGOVINE U BAEDEKEROVU VODIČU AUSTRIA-HUNGARY: WITH EXCURSIONS TO CETINJE, BELGRADE, AND BUCHAREST; HANDBOOK FOR TRAVELLERS IZ 1911. GODINE

Sažetak

Iako tijekom čak dvjesto godina sveprisutan proizvod masovne potrošnje i popularne kulture, turistički je vodič tekstna vrsta zanemarena u znanstvenim istraživanjima. Ovaj se rad bavi analizom prikaza Bosne i Hercegovine u *Vodiču* kroz Austriju Karla Baedekera iz 1911. godine na engleskome jeziku. Karl Baedeker bila je izdavačka kuća, poznata po turističkim vodičima, koja je uspostavila standarde žanra koji vrijede i danas, a u drugoj je polovici 19. stoljeća Baedeker postao metonimijskim izrazom za taj žanr.

Nakon okupacije 1878. godine Austro-Ugarska Monarhija dobiva civilnu i vojnu upravu nad BiH. Iako je formalno pod sultanom ostala do aneksije 1908. godine, BiH se od okupacije uključuje u Baedekereve vodiče kroz Austriju. U *Vodiču* iz 1911. godine opisuje se na tridesetak stranica, od njih šesto, a trećina su zemljopisne karte. Započinje se, tipično za tu tekstnu vrstu, općim podacima o zemlji, kratkim povijesnim pregledom, popisom prenočišta, praktičnim savjetima te leksikografskim opisom najosnovnijih izraza. Planira se osmodnevni obilazak i preporučuju se knjige o Bosni i Hercegovini. Od gradova opisuju se Sarajevo, Mostar, Višegrad, Banja Luka, Jajce i Travnik.

Turistički su vodiči žanr kojim se mogu promovirati identitet, kultura i jezik pojedine zemlje, a njihova percepcija ne mora biti podudarna kada je riječ o domaćim i stranim autorima. Cilj je rada prikazati kako su se u Baedekеровu vodiču percipirali kulturni identitet i jezik Bosne i Hercegovine. Ta povijesno, politički i identitetski složena zemlja

opisana je kao egzotična destinacija lijepe prirode na kojoj se susreću istok i zapad, a kulturni i jezični identitet zemlje prikazani su pojednostavljeno i površno.

Ključne riječi: turistički vodič; Baedeker; Bosna i Hercegovina; identitet; kultura; jezik

CULTURAL AND LINGUISTIC IDENTITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE BAEDEKER TRAVEL HANDBOOK AUSTRIA-HUNGARY: WITH EXCURSIONS TO CETINJE, BELGRADE, AND BUCHAREST; HANDBOOK FOR TRAVELLERS FROM 1911

Abstract

Although it has been ubiquitous for as many as two hundred years, a travel handbook, a mass product of popular culture, has been neglected in scientific research. This paper analyses the presentation of Bosnia and Herzegovina in the Karl Baedeker travel handbook through Austria from 1911. Karl Baedeker was a publisher renowned for his tourist guidebooks. He not only established the standards of the genre which still apply today, but it also became a metonymic expression for this text type.

After the occupation in 1878., Austro-Hungary established the civil and military control over Bosnia and Herzegovina. Although it formally remained under the sultan up until the annexation in 1908, Bosnia and Herzegovina had been included in the Baedeker guidebooks to Austria since the occupation. In the guidebook from 1911 which totals six hundred pages, it is described on thirty, whereby a third of them account for maps. The beginning is typical of the genre and includes general information about the country, a brief historical overview, a list of inns, some practical advice and a dictionary of basic expressions. An eight-day itinerary is provided, and recommended books on Bosnia and Herzegovina are listed. The cities that are described are Sarajevo, Mostar, Višegrad, Banja Luka, Jajce and Travnik.

Tourist guidebooks are a genre which allows the promotion of identity, culture and language of a country, and the perception of these does not necessarily coincide when the domestic and foreign authors are in question. The aim of this paper is to show how the Baedeker guidebook perceived the cultural identity and the language of Bosnia and Herzegovina. This complex country when history, politics and identity are in question is depicted as an exotic destination of beautiful nature where west and east meet whereby its linguistic and cultural identity is presented in a simplified and superficial way.

Keywords: travel handbook; Baedeker; Bosnia and Herzegovina; identity; culture; language

1. Putovanja i turistički vodiči kao tekstna vrsta

Među mlađim naraštajima britanske društvene elite 17. stoljeća bilo je uobičajeno otisnuti se na putovanje zapadnom Europom u potrazi za kulturom, obrazovanjem i užitcima. Takva je praksa u povijesti turizma zapamćena kao *Grand Tour* i prvo je masovnije kretanje turista utabanim rutama.¹ Literatura proizišla iz takvih putovanja bili su putopisi, cijenjena književna vrsta. Tridesetih godina 19. stoljeća u Europi se grade željezničke pruge čime počinju još masovnija putovanja nešto niže, srednje, građanske klase. Na tržištu se istovremeno pojavljuje novi žanr, turistički vodič, proizvod popularne kulture i masovne proizvodnje koji im postaje neizostavan pratitelj na putovanjima.²

Krajem 19. stoljeća u društvenoj percepciji stvara se dihotomija „dobroga putovanja“ i „lošega turizma“ te se turistički vodič kao tekstna vrsta u popularnoj i u znanstvenoj literaturi stigmatizira³ i okrivljuje za sve što je površno u modernome turizmu.

Premda kroz povijest znanstvenih istraživanja turističkih vodiča nije bilo, krajem 20. stoljeća to se mijenja, znanstveni interes za njih raste te postaju predmetom istraživanja. Znanstveni su članci sporadični i rastrkani, a vodičima se bave znanstvenici iz različitih znanosti, primjerice povijesti, sociologije, lingvistike, geografije i etnologije.⁴ Slijedom toga, vodiči se istražuju s različitih polazišta, a istraživači su nerijetko, vođeni prirodom istraživačke građe, prisiljeni iskoračiti iz polazišne znanosti u multidisciplinarna područja. Peel i Sørensen⁵ istražuju uporabu i važnost turističkoga vodiča, problematiziraju njegovu dosadašnju percepciju te utvrđuju da treba mnogo daljnjih istraživanja kako bi se sveobuhvatno istražio međusobni utjecaj vodiča, turizma i kulture jer takva su istraživanja rijetka i nesustavna.

¹ Usp. John Towner, „The Grand Tour: A Key Phase in the History of Tourism“, *Annals of Tourism Research*, 12, 1985., str. 298.

² Usp. Susanne Müller, *Die Welt des Baedeker: Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830–1945*, Campus Verlag, 2012., str. 26.

³ Usp. Victoria Peel – Andres Sørensen, *Exploring the Use and Impact of Travel Guidebooks*, Channel View Publications, 2016., str. 208.

⁴ O dosadašnjim znanstvenim istraživanjima turističkih vodiča kao žanra i o povijesti nakladničke kuće Baedeker, odnosno počecima te tekstne vrste, više se može pročitati u: Irena Medvešek – Boriko Baraban – Ana Bačić „Stjepan Srkulj's Tourist Guidebooks and the Formation of Cultural Identity“, *Od Pavlimira do riči šokačke: Zbornik Ljiljane Kolenić*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2021., str. 313.

⁵ Usp. V. Peel – A. Sorensen, *n. dj.*, str. 7.

U novijim se znanstvenim istraživanjima ističu tri monografije: Rudy Koshar: *German Travel Cultures*, Susanne Müller: *Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945* te Victoria Peel i Anders Sørensen: *Exploring the Use and Impact of Travel Guidebooks*. Müller je utvrdila da je riječ o mediju čvrsta koncepta koji se u pravilu sastoji od triju dijelova koji mu definiraju strukturu: općih podataka o zemlji, praktičnih informacija i opisa destinacije, a Peel i Sørensen utvrdili su prvu definiciju turističkoga vodiča u znanstvenoj literaturi:

A travel guidebook is a commercially distributed entity, made for transient non-locals to be used in the field. It contains place representations and is comprehensive as it includes practical information beyond that of a special interest subject. Yet, it is selective, and by evaluating more than just listing it facilitates a selection process. Authority is asserted through sender identity and through potential to contend „official” information.⁶

Rudy Koshar⁷ na kraju svoje monografije zaključuje da je turistički vodič važan predmet moderne kulture i simbol želje za emancipacijom koji često ne ispunjava svoje ambiciozne ciljeve. No, razlozi toga neuspjeha kriju se upravo u istim društvenim kontradikcijama koje su ga i stvorile, pa tako i u ograničenjima njegovih nesavršenih korisnika.

Prema Müller⁸ vodič je optičko pomagalo, odnosno u prenesenome značenju u pitanju je vrsta naočala kroz koju se može promatrati svijet. Taj svijet izgleda drugačije kada ga se promatra kroz turistički vodič te često njegov korisnik biva njegovim taocem. Zbog toga je on zapravo iluzionistički optički medij jer taj svijet prikazuje na sebi svojstven način. Iako je osnivač toga žanra, Karl Baedeker takvu je vrstu gledanja svijeta demokratizirao učinivši je dostupnom mnogima, a istovremeno je tu novostečenu slobodu svojim normama, klasifikacijama i zvjezdicama i ograničio. Ta je ambivalencija u srži njegove medijske logike.⁹

⁶ V. Peel – A. Sørensen, *n. dj.*, str. 29.: „Turistički je vodič komercijalno distribuirana cjelina namijenjena kratkotrajnom boravku u destinaciji i korištenju *in situ*. Sadrži opis mjesta i sveobuhvatan je jer sadrži praktične i općenite informacije. Međutim, on je i selektivan jer osim što sadržaje nabraja on ih i ocjenjuje te time korisnika potiče na određeni odabir. Autoritet se nameće identitetom autora i potencijalom da se ospore „službene“ informacije.“ [Prijevod I. Medvešek]

⁷ Usp. Rudy Koshar, *German Travel Cultures*, Berg, 2000., str. 212.

⁸ Usp. S. Müller, *n. dj.*, str. 117.

⁹ *Isto*, str. 119.

2. Izdavačka kuća Karl Baedeker i nastanak žanra turističkoga vodiča

Prvim modernim turističkim vodičem smatra se *Handbook for Travellers on the Continent* engleskoga izdavača Johna Murraya iz 1836. godine. Njegove je vodiče u svojoj knjižari u Koblenzu prodavao njemački izdavač Karl Baedeker¹⁰ te je odlučio i sam tiskati turističke vodiče na njemačkome jeziku.

Preuzevši neke Murryjeve odlike poput crvenih korica i sustava zvjezdica, ali i unoseći neke inovacije, odnosno izbacivši sve fikcionalno, a unoseći samo činjenično i praktično, utemeljio je žanr koji vrijedi do danas. Po izdanju se tiskalo svega nekoliko stotina do najviše tisuću primjeraka, nakon čega se vodiče ažuriralo. Točnost je informacija Baedeker jamčio činjenicom da je sve destinacije posjetio sam,¹¹ ali nakon smrti osnivača Karla Baedekera njegovi sinovi tu praksu napuštaju pa se angažiraju drugi autori.

U drugoj je polovici 19. stoljeća Baedeker dosegno takvu popularnost da su ga zvali *The little red book*, *Die Reisebibel* ili samo *The Baedeker*¹² te je on ubrzo postao metonimijskim izrazom za cijeli žanr¹³ i uspješno vladao britanskim i njemačkim tržištem sve do početka Prvoga svjetskog rata. Njegova zvjezdica, ili dvije, kojima je posebno preporučivao prvo gostionice i hotele, a kasnije i znamenitosti, bile su san svakoga hotelijera i gostioničara jer je zbog svoje velike popularnosti i percepcije vjerodostojnosti Baedeker imao moć pospješiti čije poslovanje ili ga kritikom potpuno uništiti. O takvoj njegovoj moći prepričavale su se anegdote i crtale karikature. Pratila ga je reputacija pouzdanosti i točnosti te percepcija da uistinu svijet prikazuje onako kako je to u predgovoru uvijek naznačivao, „objektivno, onakvim kakav on uistinu jest“¹⁴. Za njega su karakteristični kondenziran jezik, mnoštvo skraćenica i podataka u uglatim zagradama te dijelovi teksta tiskani različitim fontovima čime je uspostavio relativno složenu klasifikaciju prostora koji je opisivao.¹⁵

¹⁰ O dosadašnjim znanstvenim istraživanjima turističkih vodiča kao žanra i o povijesti nakladničke kuće Baedeker, odnosno počecima ove tekstne vrste, više se može pročitati u: I. Medvešek – B. Baraban – A. Bačić, *n. dj.*, str. 313.

¹¹ Usp. S. Müller, *n. dj.*, str. 54–55.

¹² *Isto*, str. 14, 27.

¹³ Usp. Esther Allen, „Money and little red books: Romanticism, tourism and the rise of the guide-book”, *Lit: Literature Interpretation Theory*, Routledge, 7(2-3), 1996, str. 219.

¹⁴ S. Müller, *n. dj.*, str. 54–55.

¹⁵ Usp. R. Koshar, *n. dj.*, str. 36.

3. Povijesno-političke, prometne i turističke prilike u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Nakon Berlinskoga kongresa održanoga 1878. godine Bosna i Hercegovine potpala je pod upravu Austro-Ugarske iako je formalno sve do 1908. godine i pripojenja Dvojnoj Monarhiji ostala pod formalnom upravom sultana. Nakon okupacije počinju se intenzivno graditi željezničke pruge i time je zadovoljen osnovni preduvjet da i BiH bude uključena u opis nekoga vodiča. Naime, Baedeker, kao tipičan predstavnik građanske klase, kojoj je takva vrsta putovanja bila financijski prihvatljiva, u svoje vodiče nije običavao uvrštavati destinacije koje nisu bile dostupne željeznicom, a tom su se praksom vodili i ostali nakladnici turističkih vodiča toga vremena. Pripojenje Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj Monarhiji i izgradnja željeznice vremenski su se preklapili sa zlatnim danima te poznate izdavačke kuće koja je turističkim vodičima osvajala sve udaljenije destinacije poput Indije, Egipta, Australije i Palestine, pa je tako vrlo brzo nakon okupacije kuća Baedeker „anektirala“ Bosnu i Hercegovinu i u svoje vodiče kroz Austro-Ugarsku Monarhiju.

O turizmu se u Bosni i Hercegovini nije vodila organizirana briga sve do 1892. godine kada je u Sarajevu osnovan Bosanskohercegovački turistički klub (njem. *Bosnisch-Herzegovinischer Touristen-Club*). Dvije godine kasnije Klub čeških turista ustanovio je Kružok, turističko udruženje koje je aktivno sudjelovalo u razvoju turizma u BiH, među ostalim i tiskanjem *Vodiča* kroz Bosnu i Hercegovinu na njemačkome jeziku.¹⁶ Do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine objelodanjena su četiri izdanja toga *Vodiča* u nakladi poznate austrougarske izdavačke kuće A. Hartleben. Autor im je bio Čeh Julius Pojman koji je gotovo cijeli svoj radni vijek proveo kao turistički radnik u Bosni i Hercegovini i kao referent Zemaljske vlade za turizam,¹⁷ a 1908. godine, zbog zasluga za razvoj turizma u Bosni i Hercegovini, odlikovan je ordenom cara Franje Josipa.¹⁸

¹⁶ Usp. Zijad Šehić, „Prilog istraživanju turizma u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave 1878-1918.“, *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture »Preporod«*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, 1, 2011., str. 302.

¹⁷ Usp. Adin Ljuca, „Bosna i Hercegovina u češkim izvorima. ICSL“, *Godišnjak međunarodnog susreta bibliotekara Slavista u Sarajevu*, 3, 2007., str. 94.

¹⁸ Usp. Z. Šehić, *n. dj.*, str. 304.

Kada je riječ o predstavljanju Bosne i Hercegovine Europi, važnu su ulogu odigrale mnogobrojne tematske izložbe na kojima je nakon okupacije prvi put sudjelovala, „i to u Pešti 1896., u Bruxellesu 1897., Beču 1898. i u Parisu 1900“¹⁹. Nakon njih naglo je naraslo zanimanje turista za te zemlje pa je Ćiro Truhelka, prvi kustos i direktor Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, pisao o zemlji „koja se budi iz stoljetnog mrtvila, i koja je, što se tiče turizma, postala takmac Švicarske, Italije“²⁰. Kada je 1907. godine grupa britanskih novinara posjetila BiH, ostali su zadivljeni tom nepoznatom, a prekrasnom zemljom te su se zbog toga što je Bosna u Britaniji u to vrijeme na zapadu bila *terra incognita*, za koju nikakva reklama nije učinjena, sami ponudili da o BiH održavaju predavanja u Velikoj Britaniji te na takav način privuku pozornost javnosti na sve što BiH ima za ponuditi.²¹ Osim spomenutih Pojmanovih vodiča kroz BiH, do raspada Austro-Ugarske Monarhije na češkome jeziku napisana su tri turistička vodiča kroz BiH autora Ferdinanda Velca, Vincenca Šindela i Čenika Šulca.²²

Osim kratkoga pregleda povijesti bosanskohercegovačkoga turizma,²³ znanstvena istraživanja o promidžbi kulturnoga i/ili jezičnoga identiteta BiH u turističkim vodičima nisu pronađena. Potvrđena su dva prijevoda nekih dijelova Pojmanova vodiča te prijevod dijela Baedekerova *Vodiča* iz 1892. godine, oba s njemačkoga jezika, bez analize sadržaja.²⁴ Zbog toga će ovaj rad pružiti uvid o načinu na koji je kulturni i jezični identitet Bosne i Hercegovine, izravno ili neizravno, predstavljen u Baedekерову *Vodiču* kroz Austro-Ugarsku Monarhiju, koji je izdan 1911. godine na engleskome jeziku.

4. Bosna i Hercegovina u Baedekерову Vodiču iz 1911. godine

Najstariji potvrđeni Baedekеров vodič u kojemu se u opis uključuje BiH jest *Vodič* kroz južnu Njemačku i Austriju *Southern Germany and Austria, inclu-*

¹⁹ Isto, str. 303.

²⁰ Isto, str. 302.

²¹ Isto, str. 303.

²² Usp. A. Ljuca, *n. dj.*, str. 94.

²³ Usp. Z. Šehić, *n. dj.*, str. 302, 303.

²⁴ Smail Špago, „Baedeker o Mostaru, 1892“, <https://www.cidom.org/wp-content/uploads/2021/02/BEDEKERI-Reiserouten-Bosnien-und-Herzegovine-1892-Prevod-dijela-o-Mostaru.pdf>, 2011., (4. 1. 2023.)

ding Hungary, Dalmatia and Bosnia, Handbook for travellers: K. Baedeker, (1891)²⁵. Samo trinaest godina nakon okupacije godine 1878. Bosna je u posljednjemu i najkraćemu od devet poglavlja opisana na dvanaest stranica (str. 448. – 459.), a opis je upotpunjen zemljopisnom kartom Bosne i Hercegovine i Dalmacije. U sljedećemu se izdanju iz 1896. godine Austro-Ugarska Monarhija odvađa u zasebno izdanje,²⁶ a BiH je opet opisana u posebnu poglavlju, isto kao i u idućim engleskim izdanjima iz 1900.²⁷, 1905.²⁸ i 1911.²⁹ te njemačkim iz 1903.³⁰ i 1913.³¹ godine.

Baedekerov *Vodič* iz 1911. godine jedan je od traženijih među kolekcionarima jer je riječ o posljednjemu vodiču kroz Austro-Ugarsku Monarhiju na engleskome jeziku, pisanu prije njezina raspada. Od deset poglavlja (1. *Austrijsko carstvo*, 2. *Gornja i Donja Austrija, Salzkammergut i Salzburg*, 3. *Tirol i Voralberg*, 4. *Štajerska, Koruška, Kranjska i Istra*, 5. *Češka, Moravska i Šlezija*, 6. *Galicija i Bukovina*, 7. *Dalmacija i Crna Gora*, 8. *BiH* i 9. *Kraljevina Mađarska: Mađarska, Hrvatska, Slavonija. Beograd* i 10. *Transilvanija i Bukurešt*) BiH je opisana u osmome poglavlju na 30 od sveukupno 570 stranica.

Opis započinje tipično, općim podacima, opisom stanovništva, povijesti i praktičnim informacijama. Uključene su i zemljopisne karte BiH, Sarajeva, Ilidže, Mostara, Višegrada, Banje Luke i Jajca. Pola od petnaest stranica teksta opisi su ruta. To je tipično za Baedekera u čijemu *Vodiču* kroz Pariz iz 1855. godine od 450 stranica gotovo četvrtina otpada na opis rute (linearno željeznicom mogu se kroz prozor vlaka pratiti sva mjesta kroz koja se prolazi).

²⁵ *Southern Germany and Austria, including Hungary, Dalmatia and Bosnia, handbook for travellers* K. Baedeker, 1891., <https://archive.org/details/01028235.5298.emory.edu/page/n451> (2. I. 2023.), <https://archive.org/details/01028235.5298.emory.edu/page/n451> (2. I. 2023.)

²⁶ *Austria: including Hungary, Transylvania, Dalmatia, and Bosnia; handbook for travellers*, (1896), K. Baedeker, 1896., Leipzig, <https://archive.org/details/01834643.5422.emory.edu/page/n527> (2. I. 2023)

²⁷ *Austria, including Hungary, Transylvania, Dalmatia, and Bosnia: handbook for travellers*, K. Baedeker, Leipsic, 1900., <https://archive.org/details/austriaincludinoofirgoog/page/n8/mode/2up> (2. I. 2023).

²⁸ *Austria-Hungary, including Dalmatia and Bosnia with 44 maps and 33 plans: handbook for travellers*, K. Baedeker, Leipsic 1905. <https://archive.org/details/austriahungaryioofirgoog/page/n9> (2. I. 2023.)

²⁹ *Austria-Hungary: with excursions to Cetinje, Belgrade, and Bucharest: Handbook for Travellers*, K. Baedeker, Leipsic, 1911., <https://archive.org/details/austriahungarywiookarl/page/n10/mode/2up> (2. I. 2023).

³⁰ *Österreich-Ungarn, Handbuch für Reisende*, K. Baedeker, 1913., https://archive.org/details/bub_gb_rC-1DAQAAMAAJ/page/n6/mode/2up (2. I. 2023.).

³¹ *Österreich-Ungarn, nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest. Handbuch für Reisende*, K. Baedeker, 1913., <https://archive.org/details/sterreichungarookarl/page/n3> (2. I. 2023.).

Opis je BiH podijeljen u četiri rute od centra Sarajeva i prema njemu: Od Bosanskoga Broda do Sarajeva, od Sarajeva do Mostara, od Sarajeva do Vardišta ili Uvca, od Zagreba do Banje Luke ili do Sarajeva, a na tome je putu opisano šest gradova: Sarajevo, Mostar, Višegrad, Banja Luka, Jajce i Travnik.

Predložen je i osmodnevni itinerar (plan putovanja): 1. dan Zagreb – Banja Luka; 2. dan Banja Luka – Jajce; 3. dan Jajce i Plivska jezera; 4. dan vlakom u Sarajevo; 5. i 6. dan Sarajevo, 7. dan vlakom u Bosanski Brod ili u Mostar; 8. dan vlakom u Dubrovnik ili Višegrad. Opći podatci o zemlji, osnovno o stanovništvu, povijest i jezik sažeti su na samo dvije stranice teksta.

U kratkome povijesnom pregledu spominju se ban Stjepan Tvrtko I. te Stjepan Tomašević, posljednji ban za čije je vladavine BiH pala pod osmansku vlast. O tome razdoblju nema nikakvih informacija osim komentara da je BiH bila poprištem stalnih sukoba Austrije i Turske. Austrija je od dijela Hrvatske ustanovila Vojnu krajinu te je Bosna i Hercegovina time bila na njezinoj granici koja je zapravo predstavljala granicu između dvaju svjetova od kojih je istočni dio prosječnomu pripadniku građanske klase 19. stoljeća bio, kako se tvrdilo u uvodu Hartlebenova *Vodiča*, potpuna *terra incognita*. Pripojenjem BiH Austro-Ugarskoj Monarhiji otvorile su se nove mogućnosti pristupa i putovanja u tu zemlju, koje je Baedeker, uključivši je u svoje vodiče, iskoristio.

U velikoj seobi naroda u 7. stoljeću na prostor Bosne i Hercegovine došli su Srbi i Hrvati, a pokršćavanje je trajalo od 7. do 9. stoljeća. Od 940. godine Bosnom vladaju banovi, kasnije feudalci ugarskoga kralja, a 1377. godine ban se proglašava kraljem Tvrtkom Stjepanom I. Za vladavine njegova osmog nasljednika Stjepana Tomaševića Bosnu 1463. godine osvaja sultan Mehmed II. Osvajač. Nešto kasnije Banat Jajce i sjeverozapadni dio Bosne postaju dijelom Osmanskoga Carstva. Zemlja postaje poprištem stalnih ratova između Austrije i Turske koji su završeni Svištovskim mirom 1791. godine. No, zemljom rijetko vlada mir jer je opresivna turska vladavina često bila uzrokom čestih pobuna kršćana (engl. *The oppressive sway of the Turks often caused the Christians to revolt repeatedly*).³² Berlinskim mirom Austrija dobiva pravo okupirati BiH te je general Filipović umarširao u zemlju koja je pokorena nakon nekoliko mjeseci borbe. Stjepan Tomašević spominje se kasnije još dva puta, pri prolasku kroz Ključ upućuje se na dvorac na rijeci Sani gdje su ga Turci 1463. godine zarobili

³² K. Baedeker, *n. dj.*, str. 416.

i pogubili te u opisu Jajca, odnosno franjevačke crkve u kojoj se čuvaju njegovi posmrtni ostatci.

Kada je riječ o stanovništvu, ističe se da je taj teritorij prije pripadao Turskoj, a sada je stavljen pod upravu Austro-Ugarske Monarhije što mu je donijelo neizrecivu korist (engl. *untold benefit*),³³ posebice kada je riječ o željezničkoj mreži, ali je orijentalni karakter izvanredno očuvan (engl. *admirably preserved*)³⁴.

Navodi se da je nacionalnost *gotovo isključivo* slavenska (engl. *Nationality is almost exclusively Slavonic (Croato-Servian)*)³⁵, pri čemu je slavenski identitet pretpostavljen vjerskomu, ali je ujedno i osnovni pokazatelj multikulturalnosti (od 1 895 673 stanovnika 824 020 jest Srba pravoslavaca, 611 885 muslimana te 433 489 rimokatolika). Opisi svih većih gradova također započinju podatkom o ukupnome broju stanovnika te podatkom koliko je od toga muslimana i drugih (Sarajevo: od 51 870 stanovnika 18 460 muslimana je i 6400 Židova; Mostar: od 16 385 stanovnika pola je muslimana, Višegrad: 2000 stanovnika; Banja Luka: 14 795 stanovnika, pola je muslimana, Jajce: od 4000 pola je muslimana).

5. BiH u Baedekerovu Vodiču – jezični identitet

Kada je riječ o povijesti jezika u Bosni i Hercegovini, prema tumačenju Dalibora Brozovića, Josipa Vončine, a posebice Herte Kune,³⁶ sedamdesetih godina prošloga stoljeća u hrvatskome je jezikoslovlju prihvaćena teza kojom se potvrđuje trostoljetno razdoblje hrvatskoga standardnoga jezika.³⁷ Pripadnost se općehrvatskomu jezičnom korpusu može promatrati u (meta)jeziku svih književnika i prije preporodnoga razdoblja, koji u svojim djelima upotrebljavaju, primjerice, odrednicu *slavonski* (Kanižlić), i to ne u značenju onoga što pripada Slavoniji, nego onoga što baštinski potvrđuje hrvatski jezični identitet:

Baštineći, kako je rečeno, cjelokupnu hrvatsku tradiciju (posebice dubrovačku pa i kajkavsku), Kanižlić stvara osnovicu hrvatskoga književnoga jezika. Isto tako za uvođenje

³³ *Isto*, str. 415.

³⁴ *Isto*.

³⁵ *Isto*, str. 416.

³⁶ Riječ je o uglednoj hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj filologinji i povjesničarki. Više o njoj: <https://zbl.lzmk.hr/?p=944>, (28. I. 2023.)

³⁷ Usp. Šimun Musa, „Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini s obzirom na njegov zakonski i stvarni položaj u društvu“, *Filologija*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 48, 2007., str. 116.

svojevrnsna standarda u tom istom 18. stoljeću bitan je književni rad i pisaca iz Dalmacije, kao što su Filip Grabovac, Andrija Kačić Miošić, a istodobno je navlastito važno književno djelovanje bosanskih franjevaca provincije Bosne Srebrene čijim su granicama i ta dvojica pisaca s hrvatskoga juga na određen način obuhvaćeni.³⁸

Kada je riječ o kulturnoj i povijesnoj (jezičnoj) baštini Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću, opća je činjenica da neizostavnu ulogu u tome kontekstu imaju franjevci.³⁹ Dalibor Brozović ističe da je upravo zahvaljujući Bosni Srebrenoj ostvarena veza hrvatske okomice: Slavonija – Bosna i Hercegovina – Dalmacija, što se odrazilo i na jezično jedinstvo Hrvata: „Franjevačka je pisana jezična praksa zapravo dalmatinsko-bosanskoslavonska.“⁴⁰ Naime, iako su franjevci, kada je u pitanju jezična praksa, kulturološki i jezično djelovali na hrvatskome jeziku, pitanje službenoga jezika u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću nije bilo službeno riješeno – u literaturi se spominju dva službena jezika, njemački i bosanski zemaljski jezik, odnosno njegove inačice: zemaljski jezik, hrvatski jezik, srpsko-hrvatski jezik, hrvatsko-srpski jezik. Marko Samardžija⁴¹ u opisu jezika Bosne i Hercegovine posebno ističe *Naredbu zemaljske vlade* od 4. listopada 1907. godine kojom se zemaljski jezik u BiH naziva srpsko-hrvatski jezik, a tako je ostalo i nakon aneksije, sve do 1918. godine. U vrijeme Austro-Ugarske Monarhije jezik se, kao i znanost, kultura i obrazovanje, na području BiH nastoji približiti europskim tijekovima, no kada je u pitanju njegova standardizacija, nailazi se na mnoge poteškoće.⁴² Nedosljednost u tome pogledu očituje se u Monarhijinu vođenju jezične politike, iako je vrlo brzo „uvela u upotrebu hrvatski jezik

³⁸ Isto.

³⁹ U Sarajevu se 1850. godine pokreće časopis *Bosanski prijatelj*, prvi časopis na hrvatskome jeziku, u Hercegovini se otvaraju hrvatske škole – 1861. godine otvara se prva hrvatska čitaonica u Mostaru. „Utjecaj bosanskohercegovačkih franjevaca najviše se očitovao u njihovu jeziku i pravopisu što je bilo od iznimne važnosti za opći razvoj hrvatskoga jezika na tim prostorima. Tri se bitne odrednice jezika pisanih spomenika franjevačkih tekstova od sredine 19. stoljeća prepleću, u vremenu koje je neposredno prethodilo završetku standardizacijskoga procesa, u različitoj mjeri izražene kod pojedinoga autora: mjesni govor, općefranjevačka *koine* i ilirska inačica općehrvatskoga standardnog jezika.“ (Josipa Andrić, *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini*, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, (neobjavljeni diplomski rad), 2011., str. 22.)

⁴⁰ Dalibor Brozović „O početku hrvatskog jezičnog standarda“, *Kritika III*, 10, 1970., str. 22.

⁴¹ Usp. Marko Samardžija, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2004., str. 133.

⁴² Usp. Edina Solak, *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Institut za jezik u Sarajevu, 2014., str. 102.

i latinično pismo, uz, naravno, njemački jezik (...)⁴³. To je uvođenje bilo samo deklarativno jer se u različitim Vladinim aktima jezik različito imenovao, a nije bila rijetkost ni da se jezik u BiH naziva srpskim jezikom. Takvu je nazivoslovnju šarolikost donekle dokinuo Benjamin Kallay promičući naziv bosanski jezik koji se odnosio na sve narode koji žive u BiH. O tome se, prema Jahić – Halilović – Palić⁴⁴ u *Gramatici bosanskoga jezika*, kaže: „Za vrijeme Benjamina Kalaja (1882-1903) koji je nastojao formirati jedinstvenu bosansku naciju u svim oblastima službene upotrebe ustalio se naziv bosanski jezik kao (zajednički) jezik te nacije. Taj naziv će ostati sve do 1907. godine kada je Naredbom zemaljske vlade naziv bosanski jezik zamijenjen nazivom srpskohrvatski jezik.“

Iako je poznata jezikoslovna činjenica da su se preporodne ideje prenosile i djelomice ostvarivale i izvan Hrvatske, što se izravno odnosi i na jezičnu stvarnost druge polovice 19. stoljeća kada su u pitanju filološke škole – posebice na hrvatske vukovce, u BiH svakako je unitarizam bio još izraženiji, naravno na štetu hrvatskoga jezika. Takva se jezična diskriminacija za nositelje hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta⁴⁵ potvrđivala u gotovo svim državotvornim zajednicama kojima je Hrvatska pripadala u 20. stoljeću (nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije), što je dovodilo do toga da je za nositelje hrvatskoga identiteta jezik (p)ostajao izvoran i nezamjenjiv simbol države-nacije.^{46 47}

Navedene se odrednice kulturnoga i jezičnoga identiteta mogu prepoznati i u Baedekerovu *Vodiču* iz 1911. godine. Naime, iako je pisan engleskim jezikom

⁴³ Milan Šipka, *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850 – 2000)*, Dokumenti, Institut za jezik u Sarajevu, 2001., str. 28.

⁴⁴ Dževad Jahić – Senahid Halilović – Ismail Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe Zenica, 2000., str. 59–60.

⁴⁵ Škiljan u romantičarskoj argumentaciji izjednačivanja države, nacije i jezika vidi prevladavanje simboličkoga vida jezika pred komunikacijskim: „Naime, ako je jezik iskaz duha nacije i njezina simboličkog zajedništva, na teritoriju na kojem ta nacija realizira svoj suverenitet i u obliku države dosiže svoj krajnji kolektivni identitet, taj se interes ne može izricati nikako drugačije nego na nacionalnom jeziku (...)“ (Dubravko Škiljan, *Javni jezik*, Izdanja antibarbarus, 2000., str. 126)

⁴⁶ Usp. Jadranka Mlikota – Borko Baraban: „Uloga časopisa *Govori i piši hrvatski kako treba* (1925.) u očuvanju hrvatskoga jezičnoga identiteta“, *Jezik, kultura i književnost u suvremenom svijetu: Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem Međimurski filološki dani II. održanoga u Čakovcu 26. travnja 2013.*, Tamara Turza-Bogdan i dr. (ur.), Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015., str. 147–148.

⁴⁷ „U europskom, relativno malom, mozaiku naroda jezik je vrlo osjetljivo pitanje. Tu je odnos jezik-narod-država veoma važan. Model jedan narod – jedan jezik tipičan je za Europljane. Tomu se obično pridružuje i treća sastavnica: jedna država, ali to ne mora biti“. [Prijevod I. Medvešek] (Mile Mamić, „Hrvatsko jezično zakonodavstvo i jezična politika u 20. stoljeću“, *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, Jelena Hekman (ur.), Matica hrvatska, 2006., str. 59.)

i iako se jeziku BiH posvećuje manje od jedne kartice teksta, može se njegovom raščlambom barem malo upotpuniti filološku misao o jeziku BiH toga vremena. Bilješka o jeziku započinje riječima: „Jezik je BiH hrvatsko-srpski koji pripada jugoistočnoj grupi slavenskih dijalekata, ali sadrži nešto turskih riječi. Za svakodnevnu uporabu, doduše, dovoljan je njemački jer ga govore službenici, gostioničari i mnogi trgovci. Sljedeći naputci o izgovoru bit će korisni: c = ts = ty (suglasnički y), c = tsh, š = sh, z = francusko j.”⁴⁸

Razvidno je da Baedeker jezik BiH određuje hrvatsko-srpskim, ali izrijeком naglašava i činjenicu da je dovoljno znati njemački, čime se potvrđuje položaj koji je nacionalni jezik imao u BiH u kontekstu onodobnih političkih prilika. Upućivačka odrednica kada su u pitanju turcizmi ne čudi jer opća je povijesna činjenica da su Turci pokorili BiH još u 15. stoljeću, što je ostavilo traga i na jezičnome planu.

Opis se jezika u *Vodiču* svodi na rječnički popis, ali ne i opis, 75 leksema (zastupljene su sve vrste riječi) uz dodatno navođenje prijevoda jednostavnih glavnih brojeva i nekoliko složenih. Jekavski je odraz jata prisutan u svim izdvojenim riječima (*svijeća, mlijeko, rijeka, brijeg, lijevo* – nije navedena ni jedna riječ s ekavskim odrazom jata), a tvorbenost je dvostrukost prisutna u prevedenici *gostiona* – *gostionica* (prvi je sufiks obilježen za srpski jezik, a drugi za hrvatski). Sve popisane imenice uglavnom pripadaju hrvatskoj leksičkoj riznici, a one koje ne pripadaju navedene su samo kao supostojeći oblik uz hrvatsku inačicu. Samo je jedan primjer koji ne pripada hrvatskomu jeziku: *viljuška*, kojoj ni Maretić⁴⁹ ne daje uporabnu prednost, nego upućuje na *vilicu* koja nije zabilježena u *Vodiču*. Mjesni prilog *blizo* i onodobna jezična norma određuje provincijalizmom⁵⁰ te upućuje na standardni oblik *blizu*. Brojka se 1000 prevodi kao grecizam *hiljada*, oblik *tisuća* nije zabilježen. Brojka 100 prevedena je oblicima *sto* i *stotina*, bez upute kojemu obliku dati prednost.⁵¹ Kada su u pitanju turcizmi, Baedeker navodi samo dva: *ćenifa* i *ćuprija*. Uz leksem *ćuprija* bilježi se kroatizam *most*, a uz turcizam *ćenifa* kroatizam *zahod*. Kada je riječ o turcizmima, uz standardni

⁴⁸ Usp. K. Baedeker, *n. dj.*, str. 416.

⁴⁹ Usp. Tomo Maretić, *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik: za sve one koji žele dobro govoriti ili pisati književnim našim jezikom. Dopuna Broz-Ivekovićevu „Rječniku hrvatskoga jezika“*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1924., str. 175.

⁵⁰ *Isto*, str. 5.

⁵¹ *Isto*, str. 144.: Prednost bi svakako trebalo dati obliku *stotina*.

oblik *kava* nije zabilježen ni turcizam (u suvremenoj normi bosanizam) *kahva*, prisutan u govornome području BiH u prvoj polovici 20. stoljeća i danas, kao ni oblik *kafa* koji je srpski standardnojezični oblik.

Iz navedenoga se popisa i opisa izdvojenih rječničkih natuknica u *Vodiču* iz 1911. godine može pročitati jezična stvarnost prve polovice 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini. Iako leksikografska građa ne predstavlja reprezentativan uzorak za cjelovite zaključke, može biti jedan od pokazatelja kojima se potvrđuju mnogobrojni opisi jezične situacije u Bosni i Hercegovini – i u povijesnome i u suvremenome kontekstu: u 19. stoljeću jača hrvatska i srpska nacionalna svijest pa se tako bosanski katolici sve više kulturološki počinju vezivati uz Maticu hrvatsku, a pravoslavci uz Maticu srpsku te svoj dugovjekovni zajednički jezik, u kojemu nisu bile prisutne nikakve distinkcije s obzirom na različitu konfesionalnu pripadnost, počinju nazivati hrvatskim, odnosno srpskim jezikom. Bosanski se jezik sveo na muslimanski krug bosanskoga stanovništva.⁵² Neizostavna je činjenica i da je potkraj 19. stoljeća Monarhija poticala fonološki pravopis u Bosni i Hercegovini, pa tako i Vuka Karadžića i Đuru Daničića, a poseban utjecaj na razvoj jezičnoga identiteta imalo je i izdavanje *Gramatike bosanskoga jezika za srednje škole* 1890. godine u kojoj je Vlada izostavila ime autora koji nije priznavao postojanje bosanskoga jezika.⁵³ Stoga se, s obzirom na takvu onodobnu stvarnost, može samo ponoviti da je jezični identitet BiH bio (i ostao⁵⁴) uglavnom određen političkim zbivanjima i odnosima među različitim političkim strukturama koje utječu na jezičnu politiku i implementaciju jezičnih prava. To dovodi do različitih interpretacija jezičnih pitanja i mogućih tenzija. Pitanje jezika u Bosni i Hercegovini često je dio širega političkog i identitetskog konteksta koji je predmet rasprava i pregovora unutar zemlje, ali i izvan nje.

⁵² Usp. Admir Muratović, „Jezička politika u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću“, *Logos – časopis za filozofiju i religiju*, 8(2), 2020., str. 176–178.

⁵³ Dževad Jahić, *Jezik, nacija, nacionalizam: ogledi o jeziku u nacionalnom i društvenom kontekstu*, Oslobođenje, 1990. str. 106 ističe da je u *Gramatici* riječ „o posebnom nazivu za jezik, a ne i nekom novom jeziku.“

⁵⁴ Marija Musa u knjizi *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini u javnoj komunikaciji od 1945. do danas* analizira uporabu hrvatskoga jezika u službenim i vjerskim publikacijama, dnevnome tisku i dnevnicima javnih RTV servisa te prikazuje načine na koji političke institucije kroz javnu komunikaciju oblikuju jezičnu politiku i društvenu svijest o jeziku Hrvata u Bosni i Hercegovini.

Zaključno

Turistički je vodič tekstna vrsta kojoj su najčešće zamjerke da kratkoćom i pojednostavljivanjem iskrivljuje stvarnost. Isto tako, to je tekstna vrsta u kojoj se zrcali identitet autora, zbog čega Koshar (1998)⁵⁵ Baedekerov *Vodič* vidi kao simbol i instrument njemačke ekonomske hegemonije nad ostatkom svijeta. Baedeker je u svojim vodičima perpetuirao vrijednosti i interese europske građanske klase koja je tada, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, bila na svojem vrhuncu, a svoj je veliki nakladnički uspjeh postigla upravo zato što su se njegovi korisnici s takvim vrijednostima mogli identificirati. Razvoj željeznice omogućio joj je da relativno jeftino i brzo putuje, a upravo na takvoj vrsti putovanja neizostavan je pratitelj i učitelj bio Baedekerov turistički *Vodič*. Bosna i Hercegovina, povijesno, politički i identitetski složena zemlja, opisana je kao egzotična destinacija lijepa prirode na kojoj se susreću istok i zapad. Kulturni i jezični identitet zemlje prikazani su, kako je to Baedeker i inače činio, površno te se može svesti na jednostavnu odrednicu slavenstva sa sastavnicom turskoga naslijeđa i orijentalnim karakterom koji je izvanredno očuvan. Presudan u smislu promicanja te zemlje u svojem *Vodiču* bio je njezin ulazak u sastav Austro-Ugarske Monarhije koji joj je donio, kako je utvrdio Baedeker, neizrecivu dobrobit u svakome pogledu.⁵⁶

⁵⁵ Usp. Rudy Koshar, „'What Ought to be Seen': Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe“, *Journal of Contemporary History*, Sage Publications, 33(3), 1998., str. 323–340.

⁵⁶ Usp. K. Baedeker, *n. dj.*, str. 415.